

Ирена Станкова

**ХИПОКРАТОВИЯТ КОРПУС
И МЕДИЦИНСКИТЕ МОДЕЛИ**

София, 2024

Научен редактор: доц. д-р Елия Маринова

© Издателство „Изток-Запад“, 2024

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на „Изток-Запад“.

© Ирена Станкова, автор, 2024

ISBN 978-619-01-1532-8

Ирена Станкова

**ХИПОКРАТОВИЯТ КОРПУС
И МЕДИЦИНСКИТЕ МОДЕЛИ**

*Посвещавам книгата
на баща ми, проф. Боян Станков,
с благодарност и обич*

Съдържание

Увод	7
Глава 1. ЗАРАЖДАНЕ НА МЕДИЦИНАТА В МЕСОПОТАМИЯ, ЕГИПЕТ И ГЪРЦИЯ	17
I. Медицината в Древна Месопотамия и Египет	17
1. Медицината в Древна Месопотамия (3000–500 г.пр.Хр.)	17
2. Медицината в Египет (3000–30 г.пр.Хр.)	21
II. Медицината в Гърция.....	25
1. Зараждане на древната гръцка медицина	25
2. Медицинските центрове в Книд, Кротон и на о-в Кос	33
3. Характеристика на медицинското познание	44
III. Възгледи на философите от предкласическия и класическия период на античната гръцка философия....	51
1. Талес, Анаксимандър и Анаксимен.....	51
2. Хераклит, Питагор и Анаксагор	57
3. Емпедокъл и Демокрит	61
4. Сократ, Платон и Аристотел.....	70
Библиография	86
Глава 2. ХИПОКРАТОВИЯТ КОРПУС И МЕДИЦИНСКИТЕ ТЕОРИИ	95
I. Хипократ и Хипократовият корпус	95
1. Личността на Хипократ	95
2. Хипократовият корпус (Corpus Hippocraticum)	104

II. Медицински теории в Хипократовия корпус.....	121
1. Възникване на материалистичната медицина	121
2. Хуморална теория	128
3. Енцефалоцентрична и пневматична теория	143
4. Теории за пепсиса, смесването, отделянето и кризата.....	152
5. Противоприродна прекомерност.....	162
6. Географска и сезонна обвързаност на заболяванията.....	167
7. Теоретични подходи към диагнозата и прогнозата	191
8. Теоретични подходи към лечението	201
9. Теоретични подходи към профилактиката	211
Библиография	219
Заклучение	223
Речник на основните термини	225

Увод

Основната цел на монографията е да представи на българския читател теоретичните медицински и философски модели, които се срещат в някои от най-известните трактати от Хипократовия корпус (*Corpus Hippocraticum*), колекция от над 60 медицински съчинения от V–IV в.пр.Хр., събрани през III–II в.пр.Хр. от учени в Александрийската библиотека, които предполагали, че едни са дело на самия Хипократ (460–370/7 г.пр.Хр.), а други са произведения на негови съвременници и ученици.

Изучаването на гръцките и римски източници за развитието на европейската медицина има важна роля за разбирането на медицинската епистемология и идеите, залегнали в нейните начала. За съжаление в България малцина са се занимавали с преводи и изследвания в тази област и едва в последните години наблюдаваме по-засилен интерес към античните извори. Познаването на възгледите на древните философи и лекари спомага за анализа на основите на философията на медицината.

Изследването е поставено в по-широка рамка, като първа глава запознава читателя със зараждането на медицината в Древна Месопотамия, Египет и Древна Гърция, както и с появилите се медицински центрове в Книд, Кротон и на о-в Кос. Тъй като първите гръцки медицински идеи са били обвързани с философските занимания на първите философи – натурфилософите, накратко са разгледани теориите на Талес, Анаксимандър, Анаксимен, Хераклит, Питагор, Анаксагор, Емпедокъл, Демокрит, както и на Сократ, Платон и Аристотел.

Втора глава е разделена на две части, като първата е посветена на Хипократ и Хипократовия корпус. За първи път са преведени от латински език две от основните биографии на Хипократ и са посочени най-новите проучвания за бащата на европейската

медицина и за Хипократовия корпус. Втората част представя изследването и анализа на медицинските теории, които се срещат в най-превежданите и тълкувани по света трактати от колекцията. Преводите от старогръцки език са на автора и едни са издадени в книгата от 2020 г. „Трактати“ (изд. „Изток-Запад“), а други са преведени за първи път, като на много места е цитиран и оригиналът, за да може специалистите да се запознаят по-отблизо не само с идеите, но и с терминологията на съчиненията.

Анализирани са основни медицински идеи: хуморалната теория, пневматичната теория, енцефалоцентричната теория, теорията за пепсиса, смесването, отделянето и кризата на болестта, теорията за противоположната прекомерност и географската и сезонна обвързаност на болестите. Посочени са теоретичните подходи към диагнозата, прогнозата, лечението и профилактиката.

Монографията се основава на множество оригинални цитати и на най-новите изследвания на световните специалисти, опитвайки се да привлече вниманието не само на учените, но и на читатели, които имат интерес към историята и философията на античната гръцка медицина от анализирания период, като представя търсенията на българските изследователи в областта на медицинската хуманитаристика.

Авторът

Съкращения

Acut. De diaeta in morbis acutis/De Ratione Victus in Morbis Acutis За режима при острите болести

Aer. De aere, aquis, locis За въздуха, водите и местата

Aff. De affectionibus За заболяванията

CMG Corpus Medicorum Graecorum Корпус на гръцките лекари

De Arte De arte За медицинското изкуство

Epid.I De morbis popularibus I (Epidemiorum) Епидемии

Epid.III De morbis popularibus III Епидемии

Flat. De flatibus За ветровете

HA Historia animalium История на животните

Hum. De humoribus За течностите

Ibid. Ibidem на същото място

Jusj. Iusiurandum Клетвата на Хипократ

Morb.sacr. De morbo sacro За свещената болест

Nat.hist. Naturales historiae Естествена история

Nat.hom. De natura hominis За природата на човека

Oss. De natura ossium За природата на костите

Praec. Praeceptiones. Наставления

Progn. Prognosticon Прогнози

Salubr. De salubri diaeta За здравословния режим

Vet.med./De pr.med. De vetere medicina/ De prisca medicina За древната медицина

Vict. De diaeta/De victus ratione За режима

Irena Stankova

**THE HIPPOCRATIC CORPUS
AND MEDICAL MODELS**

Foreword

The main purpose of the monograph is to introduce the Bulgarian reader to the theoretical medical and philosophical models contained in some of the most famous treatises of the Hippocratic Corpus (Corpus Hippocraticum) – a collection of over 60 medical treatises from the 5th–4th centuries BC and compiled in the 3rd–2nd centuries BC by scholars at the Library of Alexandria, who presumed that some of them were the work of Hippocrates himself (460–370/7 BC) while others were the work of his contemporaries and students.

The study of Greek and Roman sources on the development of European medicine plays an important role in understanding the medical epistemology and its underlying concepts. Unfortunately, very few people in Bulgaria have engaged in translations and research in this field and only in recent years we have started seeing a greater interest in the works of antiquity. Understanding the views of ancient philosophers and physicians provides a basis for analysing the basic principles of the philosophy of medicine.

The study focuses on a broader framework, with the first chapter introducing the reader to the origins of medicine in Ancient Mesopotamia, Egypt and Ancient Greece, as well as to the emerging medical centres in Knidos, Croton and on the island of Kos. Since the first Greek medical ideas were tied to the philosophical pursuits of the first philosophers – the natural philosophers, the theories of Thales, Anaximander, Anaximenes, Heraclitus, Pythagoras, Anaxagoras, Empedocles, Democritus, as well as Socrates, Plato, and Aristotle are briefly discussed.

The second chapter is divided into two parts, with the first part being devoted to Hippocrates and the Hippocratic Corpus. For the first time, two of the main biographies of Hippocrates are translated from Latin and the latest studies on the father of European medicine

and the Hippocratic Corpus are presented. The second part explores and analyses the medical theories found in the most translated and interpreted treatises in the collection. The translations from Ancient Greek are made by the author, with some of them already published in the 2020 book „Трактати“ (изд. „Изток-Запад“) („Treatises“. Iztok-Zapad Publishing House), while others have been translated for the first time, citing the original in numerous instances so that specialists can gain a deeper understanding not only of the ideas but also of the terminology of the works.

The monograph examines basic medical ideas: the humoral theory, the pneumatic theory, the encephalocentric theory, the pepsis theory, the mixing, secretion and crisis theories of disease, the theory of unnatural excess and the geographical and seasonal correlation of diseases. It also outlines the theoretical approaches to diagnosis, prognosis, treatment and prevention.

The monograph is based on numerous original works and the latest research of international specialists, thus aiming to capture the attention not only of scholars, but also of readers interested in the history and philosophy of ancient Greek medicine of the period under analysis by introducing the efforts of Bulgarian researchers in the field of medical humanities.

The Author

Contents

Foreword..... 13

CHAPTER 1: THE BIRTH OF MEDICINE IN MESOPOTAMIA, EGYPT AND GREECE 17

I. Medicine in Ancient Mesopotamia and Egypt..... 17

1. Medicine in Ancient Mesopotamia 17
2. Medicine in Egypt..... 21

II. Medicine in Ancient Greece 25

1. The birth of ancient Greek medicine 25
2. The medical centers in Cnidus, Croton and on the island of Kos..... 33
3. Characteristics of medical knowledge 44

III. Views of philosophers from the pre-classical and classical periods of ancient Greek philosophy..... 51

1. Thales, Anaximander and Anaximenes..... 51
2. Heraclitus, Pythagoras and Anaxagoras 57
3. Empedocles and Democritus..... 61
4. Socrates, Plato and Aristotle 70

Bibliography 86

CHAPTER 2: THE HIPPOCRATIC CORPUS AND MEDICAL MODELS 35

I. Hippocrates and the Hippocratic Corpus 95

1. The personality of Hippocrates 95
2. The Hippocratic Corpus 104

II. Medical Models in the Hippocratic Corpus.....	121
1. Emergence of materialistic medicine	121
2. Humoral theory.....	128
3. Encephalocentric and pneumatic theory	143
4. Theories of pepsis, mixing, separation and crisis.....	152
5. Unnatural excess.....	162
6. Geographical and seasonal dependence of diseases.....	167
7. Theoretical approaches to diagnosis and prognosis.....	191
8. Theoretical approaches to therapy.....	201
9. Theoretical approaches to prevention.....	211
Bibliography	219

Глава 1

Зараждане на медицината в Месопотамия, Египет и Гърция

1. *Медицината в Древна Месопотамия и Египет*

1. *Медицината в Древна Месопотамия (3000–500 г.пр.Хр.)*

Шумерската цивилизация се появила през IV хил.пр.Хр. в земите между реките Тигър и Ефрат, където се намира съвременен Ирак. Шумерите първоначално създали самостоятелни градоведържави, но през XXIII в.пр.Хр. Месопотамия била подчинена от Саргон Велики, основоположник на акадската династия. Шумерското общество било разделено на три касти: кастата на аристократите, в която влизали владетелят, благородниците и военните; кастата на свободните граждани като занаятчии, фермери, търговци и др.; кастата на робите.

Шумерите вярвали, че от Апсу, сладководния океан, и Тиамат, соленоводния океан, били родени боговете, сред чието потомство бил и бог Мардук, който решил, че трябва да бъде създаден човекът, за да служи на боговете. Гула била богиня на смъртта и лечението, а Нинурта – бог на плодovitостта и изобилието.

Шумер бил забележителен не само с високата материална култура и технически достижения, но и с идеите, идеалите и ценностите. С изобретяването на клинописното писмо в продължение на две хилядолетия шумерите записвали всичко на глинени таблички и откриването на запазени таблички предоставило информация за достиженията им. Разшифроването на шумерския

език се осъществило благодарение на семитско-акадския език, наричан още вавилонски или асирийски, който също използвал клинопис. Ключът към акадския език бил намерен в древноперсийски записи на династията на Ахеменидите от VIII в. пр. Хр., написани на три езика – персийски, еламски и акадски – и открити в съвременен Иран.

През XI в. пр. Хр. ученият-лекар Есагил-кин-апли събрал съществуващото дотогава медицинско познание в наръчник, наречен „Акадски наръчник за медицински диагнози и прогнози“, издаден през 1951 г. от френския изследовател Рене Лабат.¹ Наръчникът е разделен на 6 части: в първата се описват различни явления, които лекарят забелязва по пътя към дома на болния, втората част е организирана по анатомичен принцип и тялото се разглежда от глава до пети. Признаците и симптомите на болестите са класифицирани в широки категории: болка, треска, различно оцветяване на кожата, нараняване и др. В третата част се представят наблюдения за продължителността на болестта, в четвъртата се дава описание на неврологични симптоми, включително и епилепсия, петата представя инфекциозни и кожни болести, шестата част е посветена на бременността, раждането и детските болести.² Шумерите лекували болести на очите, ушите, кожата, на сърцето, бъбреците и т.н. При определяне на диагнозата на вътрешна болест обръщали внимание на сърцето, черния дроб и бъбреците. Приготвяли лекарства от корените, кората, смолата, листата и семената на различни дървета и растения.

Най-голям брой таблички с медицински текстове са открити в двореца на Ашурбанипал (669–629 г. пр. Хр.) в Ниневия, но има и таблички от различни части на империята: от храм-библиотека в Нимруд, от Султантепе в Югоизточна Турция, от Ашур (от т.нар. къща на екзорсиса), които обхващали периода VIII–VII в. пр. Хр. По-малко са написаните на късновавилонско писмо от района на Урук (Южен Вавилон).

¹ Labat, R. (1951), *Traité akkadien de diagnostics et pronostics médicaux*. Paris, E.J. Brill.

² Вж. още Scurllock, J. (2014), *Sourcebook for Ancient Mesopotamian medicine*. Atlanta, Georgia, SBL Press.

Едновременно съществували религиозна медицина и практическо лечение с изпитани през вековете средства. Основно вярване на шумерите било, че тежките болести са дело на зли божества и демони или са следствие от проклятие. Затова трябвало да бъдат прогонени с ритуали и заклинания от специален жрец – своеобразен религиозен лечител, наречен *ашипу* (*āšīpu*)³, който разчитал знаците от боговете и така поставял диагнозата на болния. Извършвал също така очистващи ритуали в храмовете и на места, където се правели религиозни церемонии. Лекарят *асу* (*asū*)⁴ ползвал билки и минерали, но и двамата практикували инструментално лечение, както и използвали магически напеви. В последно време някои изследователи определят *асу* като фармацевт, а *ашипу* – като диагностик, което променя досегашното виждане за техните роли в лечебната дейност, както и това за строгото разграничаване между магическа и рационална медицина. И двамата получавали обучението си чрез чиракуване и най-високо ценени били обучаваните в град Изин, където имало храм на богинята-лечителка Гула. Традициите относно лечението се записвали и предавали сред определени семейства.

В химн, посветен на богиня Гула, тя е представена като лекар, който извършва лечебна дейност и намалява страданията на болните:

Аз съм лекарят, знам как да лекувам.

Лековити билки всякакви пренасям, болести прокуждам.

Препасана съм с кожена чанта със спасителни заклинания.

Нося скалпел за лечение.

Давам лекове на хората:

Превръзката ми чиста успокоява раната на кожата,

Мекият ми компрес облекчава болестта.

Поглеждайки към болния, го съживявам.

Думите ми карат слабия да стане.

³ *Āšīpu* е акадска дума и за първи път се появява в средно асирийския/средно вавилонския период (ок. 1500–1000 г.пр.Хр).

⁴ *Asū* е акадска дума, произлизаща от шумерски и е използвана още от 2500 г. пр.Хр. Ашу оценявал симптомите на болестта.

Аз съм милостива; чувам дори отдалеч,
Връщам умиращия от долния свят.
Препасана съм с кожена чанта.... скалпел и нож.
Бдя над немощните, преглеждам болните, отварям раната на кожата;
Аз съм Господарката на Живота:
Аз съм лекарят, аз съм предсказателят, и аз съм екзорсистът.⁵

Друг извор за лечебната практика е „Кодексът на Хамурапи“ (1700 г. пр. Хр.), считан за най-стария правен текст в Месопотамия, открит през 1901 г. в Суза (Иран). Той представлява голям монолитен блок с гравирани върху него 282 закона от времето на вавилонския цар Хамурапи. В него има откъси, отнасящи се до възнаграждението на лекарите, прилаганите глоби при хирургически грешки и др. Заплащането на лекарите се определяло според статуса на болния:

Ако лекар оправи строшената кост на човек или пък му излекува болезнен оток (болният) трябва да му претегли (на лекаря) 5 сикли сребро⁶, но „Ако (болният) е син на мушкунум⁶, той трябва да претегли 3 сикли сребро.⁷

Наказанията за лекаря, увредил свободен човек, били много по-строги, отколкото ако увреденият бил роб.

Гръцкият историк Херодот⁸ разказва, че общността също била задължена да помогне на всеки заболял със съвети за лечението:

На второ място по мъдрост е един друг обичай: да изнасят на площада болните, защото нямат лекари. Та ще се приближи някой до болния и ще му даде съвет за болестта според това, дали и той самият е боледувал от същата болест, от каквато страда болният, или пък е

⁵ Цит. по Clifford, R. (2019), *Health and Medicine through History: From Ancient Practices to 21st-Century Innovations*. Ruth Clifford Engs, p. 19. Химнът е от края на второто хилядолетие или от началото на първото хилядолетие пр. Хр. Богинята Гула е наричана още Нинкарак (*Ninkarrak*) и обикновено е била изобразявана придружавана от своето куче.

⁶ Свободен безимотен човек.

⁷ Цит. по Арсениев, А. (2013), *Медицината в Месопотамия*. София, изд. „Пропелер“, с. 79.

⁸ Херодот (485–420 г. пр. Хр.) от Халикарнас, автор на „История“ в 9 книги.

видял друг някой да страда от същото. Ей така идват, дават съвети и му препоръчват да прави каквото те или някой друг са правили, за да се избавят от подобна болест. Не е позволено на никого да мине покрай болния, без да го попита от какво е болен.⁹

2. *Медицината в Египет (3000–30 г.пр.Хр.)*

За появата на египетската философия Диоген Лаерций¹⁰ пише: Египетската философия в същността си разглеждаше въпроса за боговете и справедливостта. Египтяните смятали, че материята е началото на нещата и след това от нея се отделили четири елемента, и така окончателно били създадени всички живи същества. Слънцето и луната били богове, наречени Озирис и Изида, и техни символи били бръмбърът, змията, ястребът и други животни, както споменава Манетос в „Кратката естествена история“ и Хекатей в книгата „За египетската философия“. Те им издигат статуи и храмове, защото не познават облика на бога, космосът е роден, смъртен и кълбовиден; звездите са огън и от смесването на техния огън се ражда всичко на земята. Когато луната попадне в сянката на земята, настъпва лунно затъмнение. Душата надживява тялото и се преселва от едно тяло в друго.¹¹

Във фрагменти от запазени папируси се описват вярванията за сътворението на света и хората. Според египтяните първоначално е съществувала водната бездна *Ну*, от която се появили първите парчета земя. На един хълм стоял бог Атум, който сътворил останалия свят и от неговото семе се родили Шу, бог на въздуха и Тефнут, богиня на влагата. В текста „Мемфиска теология“ от времето на ранното Старо царство е описано раждането на мемфиския бог Птах, създателя на вселената.

В края на XIX в. и началото на XX в. са открити и публикувани множество египетски папируси с медицински текстове. Първите съ-

⁹ Херодот (1986), *История, част първа* (превод от старогръцки П. Димитров). Изд. „Наука и изкуство“, София. Книга I, с. 98.

¹⁰ Диоген Лаерций или Диоген Лаертски (180–240), автор на „Животът на философите“ в 10 книги.

¹¹ Диоген Лаерций (1985), *Животът на философите* (превод от старогръцки Т. Томов). София, изд. „Народна култура“, с. 20.

брани съчинения са трите тома на Валтер Врезински „Медицината на древните египтяни“¹², издадени в Лайпциг между 1909 и 1913 г.

Следващата голяма колекция за египетската медицина е публикувана в средата на ХХ в. под редакцията на Х. Грапов¹³. По-късно продължава издаването на новооткрити папируси, с което историческата наука получава достъп до медицинските знания на Египет, основно от времето около 1550 г.пр.Хр., като най-старите папируси са от 1900 г.пр.Хр.¹⁴

Сред най-важните са папирусът „Кахун“ (1825 г.пр.Хр.), папирусът „Едуин Смит“ (1570 г.пр.Хр.), папирусът „Еберс“ (1550 г.пр.Хр.), папирусът „Хърст“ (1550 г.пр.Хр.), „Напеви за раждане и грижи за новороденото“ (1550 г.пр.Хр.), „Берлински медицински папирус“ (1350 г.пр.Хр.), „Лондонски медицински папирус“ (1630 г.пр.Хр.) и др.

Съдържанието на някои от тях е следното:

- Папирусът „Кахун“ – най-старият египетски папирус, разделен на 34 параграфа за различни гинекологични заболявания, диагнози и лечение, контрацепция и забременяване.
- Папирусът „Едуин Смит“ – 48 случая на наранявания и счупвания в различни части на тялото по време на битка или строителни дейности и лечението им (сред тях наранявания на гръбначния стълб), а от обратната страна – 8 заклинания. Преводът Дж. Брестед предполагал, че е копие на по-стар текст¹⁵.

¹² Wreszinski, W. (1909–1913), *Die Medizin der alter Agypter*. Leipzig, J.C. Hinrichs.

¹³ Grapow, H. (1956) *Kranker, Krankheiten und Arzt. Grundriss der Medizin der Alten Ägypter*. Akademie-Verlag, Berlin; Grapow, H., von Deines, Westendorf, W. (1958) *Übersetzung der Medizinischen Texte: Erläuterung, Grundriss der Medizin der Alten Ägypter*. Berlin, Akademie-Verlag.

¹⁴ Вж. повече в Jouanna, J. (2012), *Greek medicine from Hippocrates to Galen*. Brill, pp. 3–5; Prioreschi, Pl. (1996). *A History of Medicine: Primitive and ancient medicine*. Omaha, Horatius press, pp. 257–358; Selin, H. (ed.) (2006) *Medicine across cultures: History and Practice of Medicine in Non-Western Countries*. Springer Science and Business Media, pp. 27–49; Waugh, R.L. (2018) *The Eye and Man in Ancient Egypt*. Michigan, Wayenborgh Publishing, pp. 126–333; Veiga, P. (2009) *Health and Medicine in Ancient Egypt: Magic and Science*. Bar Archaeopress.

¹⁵ van Middendorp, G. M. Sanchez, A. Burrige (2010), *The Edwin Smith papyrus: a clinical reappraisal of the oldest known document on spinal injuries*. Eur Spine, p. 1816.

- Папирусуът „Еберс“ – 110 големи колони с 250 болести, методи за лечението им и 811 лечебни предписания, сред които рецепти за външна и вътрешна употреба – лапи, компреси, инхалации, гаргари, хапчета, свещички и др. от растителни, животински и минерални суровини. Най-големият медицински папирус, съдържащ според специалистите откъси от близо 40 източника, е с 377 реда от предната страна и 92 реда от обратната страна. Най-ранната датировка на някои от частите му е от Старото царство (2700–2200 г.пр.Хр.). В началото започва с обръщение към Изиди, което трябвало да се изпълнява от учителя или жреца, докато прилага лечението. Съдържа част, посветена на анатомията, физиологията и болестите на сърцето и съдовете, като веднъж се споменава, че съдовете (*mtw*) са 46, а друг път – 22, затова и преводачът и издател на втория превод Ебел смята, че става въпрос за артерии и вени. Други изследователи посочват, че обръкването идва от използването на различни източници. Противоречие има и в разбирането за същността на съдовете, затова се приема, че едните донасят кръв и въздух, а другите изнасят урина, семе и екскременти.¹⁶ Пулсуът сочел, че съдовете са чисти, а седалището на душата се намирало в сърцето. Разделен е на секции „Вътрешни болести“, „Болести на очите“, „Болести на ушите“, „Болести на кожата“, „Болести на зъбите“, „Болести при жените“ и др.
- „Берлински папирус“ – на предната страна съдържа части от папирусите Еберс и Смит, съвети при ревматизъм и преяждане; от обратната страна има текстове за бременност и няколко параграфа за ушни болести.
- „Лондонски медицински папирус“ от Британския музей – 25 рецепти и 61 заклинания; има лечебни напеви не само на египетски, но и на семитски, нубийски и на кафту/кефту (*Kaftiw/Keftiw*), както египтяните наричали езика на минойците от о-в Крит.
- Папирус „Честър Бийти“ – рецепти за болести на млечните жлези, сърцето и пикочния мехур, както и множество магически заклинания.

В медицината съществували едновременно религиозно-магически практики и лечебни методи, основани на наблюдение и

¹⁶ Prioreschi, Pl. (1996), *A History of Medicine: Primitive and ancient medicine*. Omaha, Horatius press, pp. 314–315.

опит, като египтяните използвали всички средства за лечение. Обръщали се както към жреците и магьосниците, така и към лекарите (*swpw*). Вярвали, че някои болести се причиняват от богове, сред които Сехмет и Сет или от демони и духове, но боговете-лечители можели да ги излекуват, затова и магическото лечение се извършвало чрез заклинания и извикването им на помощ.

Заклинания се използвали и по време на лечението от лекарите, за да се подсили силата му. Предпазвали се с амулети, сред които „окото на Хор“ осигурявало най-силна защита. Практикувал се и екзорсизъм, когато смятали, че у болния се е вселил демон.

Египтяните развили идеята за равновесието в микро- и макрокосмоса. Според Л. Цукони: „Идеята за *maat* (баланса, реда, справедливостта) управлявала отношенията във и между тези светове. Богинята Маат персонифицирала тази хармония и божествения ред на вселената.“¹⁷ Нарушаването на баланса в тялото било сред практическите причинители на някои заболявания, както и *отпадният продукт* (*wdhw*), който оставал в резултат на храносмилането, затова и най-важното лечение на вътрешните болести било *очистването*. Херодот, който пътувал в Египет, разказва за жителите му:

Те водят следния начин на живот. Очистват се три дни поред всеки месец, мъчейки се да постигнат здравословно състояние чрез средства за повръщане и клизми – те смятат, че всички болести идват у хората от храните.¹⁸

Египетските лекари лекували всички видове навяхвания, размествания на стави, наранявания, абсцеси и др. Раните се обработвали с лечебни средства и се бинтовали. По същия начин постъпвали и шумерските лекари.¹⁹ Занаятът се предавал от баща на син чрез чиракуване, но и като се изучавали писаните медицински текстове, събирани в специални помещения, наречени *Къща на живота* (*per ankh*), в които се записвали и съхранявали ръко-

¹⁷ Zucconi, L. (2006), *Medicine and Religion in Ancient Egypt*. Egg Harbor City, Religion Compass 1, Blackwell Publishing, p. 27.

¹⁸ Херодот, цит. съч., кн. II, 77, с. 132.

¹⁹ Prioreschi, Pl. (1996), *op. cit.*, p. 327.

писи, събирали се учени и лечители, лекували се болни. Херодот описва и специализацията на лекарите:

Лечителското изкуство у египтяните се поделя така: всеки може да лекува по една болест – не повече. Навсякъде е пълно с лечители; едни са по очите, други по главата, трети по зъбите, някои лекуват коремни болести, други са по болестите, които не се виждат.²⁰

Натрупването на вековен опит и специализацията сред лечителите довели до развитие на лечебната дейност, а знанията на египтяните се разпространили и в района на Егейско море.

II. *Медицината в Гърция*

1. *Зараждане на древната гръцка медицина*

Около 2000 г.пр.Хр. о-в Крит станал родно място на *минойската цивилизация*, открита през 1900 г. от английския археолог *Артур Евънс* и кръстена на легендарния цар *Минос*. Според съвременен изследване на генома на минойците и микенците, представителите им са мигрирали от Анатолия към Крит и Гърция хилядолетия преди бронзовата епоха, чието начало за този ареал е около 3000 г.пр.Хр. Разцветът на културата бил между 1700 и 1450 г.пр.Хр. и за това свидетелстват построените царски комплекси в град *Кносос*. Към тях имало работилници, в които се изработвали различни предмети на бита, намерени от археолози в Сирия, Египет, Мала Азия и Гърция като доказателство за търговските отношения в региона през средната и късната бронзова епоха. Сред вносите стоки били и лечебни средства от животински, растителен и минерален произход. Споделяли се също знания за лечението на различни болести, което ставало възможно вследствие на опита и овладяването на методи, идващи от чужди страни и особено от Египет. Като част от религиозната медицина били използвани магически напеви, тъй като учените предполагат, че минойците вярвали в божества, които им помагали в лече-

²⁰ Херодот, цит. съч., кн. II, 84, с. 133.

нието. В Лондонския медицински папирус са открити напеви към две минойски божества – Мая (*Maia*) и Тетия (*Tetija*).²¹

Краят на минойската цивилизация дошъл в средата на XV в. пр.Хр., когато избухнал вулкан на близкия остров Тера и цунами заляло о-в Крит.

Между 1400 и 1230 г.пр.Хр. в Ахейска Гърция се развивала *микенската цивилизация*, кръстена на град Микена, един от нововъзникналите градове в областта Арголида, наред с Тарент и Аргос. В западната част на Пелопонес, Централна и Северна Гърция се обособили градове-държави с управляващи царски династии, висши чиновници и жреци.

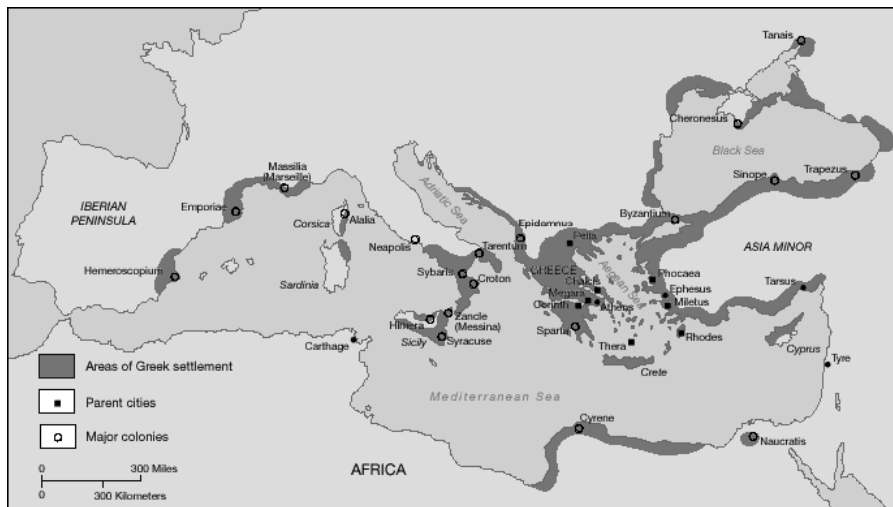
От открити бронзови медицински инструменти в гроб в Навплион и датирани между 1450 и 1400 г.пр.Хр., е видно, че имало дворцови лечители, които се грижели за царското семейство, аристократичната прослойка и висшите военни. Обикновените хора и пострадалите при злополуки и войни били лекувани също от лечители, които приготвяли лекове по рецепти, предавани от поколения и молили божествата за изцеление, а акушерки помагали на родилките и новородените.

Вековете между 1100 и 800 г.пр.Хр. са известни в историята като „тъмни векове“ и това било време на преход между микенската и гръцката цивилизация, време на усядане на нови племена. От север дорийските племена навлезли в Пелопонес и създали Спарта, а йонийските племена се установили в Атика и по-късно част от тях преминали в Мала Азия. След средата на VIII в.пр.Хр. гърците имали нужда от нови територии, поради което предприели *колонизация* и създали градове-колонии в басейните на Черно и Средиземно море.²²

*Карта на гръцката колонизация през Архаичния период
(VIII–VI в.пр.Хр.)*

²¹ Akulov, A. (2017), *A Minoan deity from London Medicine Papyrus. Cultural Anthropology and Ethnosemiotics*. Vol 3, № 2. St.Petersburg, ResearchGate, p. 13.

²² Вж. още: Perry, M., M. Chase, J. Jacob et al.(2016), *Western Civilization: Ideas, Politics, and Society*, V. I: to 1789. Cengage Learning. 11-th ed.

В края на VIII в.пр.Хр. били създадени поемите „Илиада“ и „Одисея“, основани на по-ранни устни произведения и приети за творби на поета Омир. Като илюстрация на зараждането на европейската медицина те разкривали митологичните вярвания на гърците за появата на болестите и лечението им, свидетелствали за едновременното практикуване на магическа и практическа лечебна дейност. Епидемиите се приписвали на боговете, които наказвали хората заради провинения.

В началото на „Илиада“ Аполон, бог на слънцето и музиката, предводител на Музите, бог-лечител, но и бог, който причинявал болести като отмъщение, бил причина за мора в стана на ахейците, тъй като цар Агамемнон обидил един от неговите жреци:

Кой от безсмъртните беше ги хвърлил към грозната разпра?

Богът, потомък на Лета и Зевса. Разсърден на царя,
болест коварна изпрати сред стана и мряха войските,
тъй като цар Агамемнон обидил бе жреца му Хриза.²³

Само умилостивяването на Аполон можело да спре болестта, тъй като лечителите били безсилни, а сред тях били и Махаон и

²³ Омир (1976), *Илиада* (превод от старогръцки: Ал. Милев, Б. Димитрова) София, изд. „Наука и изкуство“, I песен, ст. 9–12.

Подалирий, синове на самия Асклепий. Омир ги представя като опитни и вещи в изкуството:

Всички, живеещи в Трика и в терасовидна Итома,
във Ойхалия, града на Еврит, именит ойхалиец,
водеха в бой синовете рождени на бога Асклепий,
лекари опитни – сам Махаон и герой Подалирий.²⁴

Аполон е наречен от Есхил²⁵ в трагедията „Евмениди“ (*ιατρόμαντις iatromantis*), едновременно *лечител* и *гадател*, представящ дихотомния му характер, свързан с идеята на гърците за практическата и мистичната дейност по лечението:

Но нека господарят, многомощният
Феб-Локсий, се погрижи за потребното.
Защото той, целителят, гадателят,
очиства осквернени чужди жилища.²⁶

От него произлизали останалите божества-лечители. Самият Асклепий, син на Аполон и нимфата Коронида, бил ученик на кентавъра Хирон, който му предал тънкостите на изкуството:

Раната щом му откри, где стрелата попаднала беше,
с устни изсмука кръвта и посипа целебни лекарства –
Хирон ги беше дружелюбно предал на баща му Асклепий.²⁷

Образът на кентавъра, получовек – полукокон, посочва хтоничния²⁸ характер и мистичното начало на лечението. Конят, кучето и змията са се смятали за хтонични животни и неслучайно след това Асклепий е изобразяван с тояга с обвита около нея змия, олицетворяваща изцераващата земна сила, създава в недрата си лековете за хората.

Смъртта на Асклепий дошла вследствие на оплакване на бог Хадес, че лечителят върнал към живот починал, след което Зевс

²⁴ Цит. съч., II песен, ст. 729–733.

²⁵ Есхил (525–456 г. пр. Хр.), старогръцки драматург, автор на повече от 75 пиеси.

²⁶ Есхил (1982). *Трагедии* (превод от старогръцки Ал. Ничев). София, изд. „Народна култура“, ст. 60–63, с. 428.

²⁷ Цит. съч., IV песен, ст. 217–219.

²⁸ Хтоничен (от *χθών chthōn* – земя) – свързан с мощта на земята и подземното царство.

го поразил със светкавица. След смъртта му обаче бил издигнат и приет сред Олимпийските богове, с което преминал от хтоничното си начало към по-високото, божественото. Той се превърнал в символ на обединението на земното и божественото в идеята за лечението.

Мотивът за злите и ревниви богове съвпада с мита за наказанието на титана Прометей, който според други предания научил хората на всички изкуства. В трагедията „Прикованият Прометей“ Есхил нарича Прометей първия, дал на човечеството вещина в лечението на болестите:

Но ти ще се учудиш още повече,
щом чуеш за изкуствата, създадени
от мен. Когато болен някой лягаше,
не знаеха ни цяр, ни здраво ядене,
ни питие, ни мазила. Топяха се
от липса на лекарства. И научих ги
да смесват изцелителните цярове,
с които да отблъскват всички болести.²⁹

В песен XI на „Илиада“ се посочва, че кентавърът Хирон е предал знания и на Ахил, а той – на приятеля си Патрокъл:

Ти помогни ми и сам отведи ме на черния кораб,
па извади ми стрелата, измий ми от раната люта
черните кърви със топла вода, наръси я с лекарства,
с билки целебни, които ти знаеш добре от Ахила –
той от Хирон ги научи, най-честен от всички кентаври.
Няма ги нашите лекари тук – Махаон, Подалирий:
първият с кървава рана в палатката, както научих,
сам се нуждае от помощ на някой изкусен целител,
вторият още остава в полето троянско сред боя.³⁰

Ролята на лечителите и техните знания и опитност били изключително големи по време на война, когато всеки спасен живот бил от значение за воюващите:

²⁹ Есхил (1982), цит. съч., ст. 476–484, с. 266.

³⁰ Омир (1976), *Илиада* (превод от старогръцки Ал. Милев, Б. Димитрова). София, изд. „Наука и изкуство“, XI песен, ст. 827–836.

Тъй като лекар един е по-ценен от много войници:
сръчно той вади стрелите и раните ръси с лекарства.³¹

За боговете се грижел бог Пеан (по-късно името се използва като епитет на Аполон в ролята му на лечител, както и с него наричали химн в чест на бога):

Тъй каза и заповяда Пеан да го сръчно лекува.
Вещо Пеан му положи лекарства, премахващи болки,
раната той изцери му, понеже безсмъртен е Арес.
Както гъст сок от смокиня, във бялото мляко изсипан,
млечната течност сгъстява и бързо тя сирене става,
също тъй бързо Пеан излекува жестокия Арес.³²

Омир го наричал прародител и на лекарите в Египет, с което се потвърждават близките връзки в тази област между египтяни и гърци. В Книга IV на поемата *Одисея* има свидетелства за ползването на египетски лечебни растения, както и за изкуствеността на египтяните при лечението:

Който от билето вкуси, изсипано в кратера с вино,
цял ден едничка сълзица по бузите той не отронва,
нито дори да загинат баща му и майка му мили,
нито пред него дори да му брат или син най-обичен
острата мед порази, и с очите си всичко да види.
Светлата щерка на Зевса притежаваше чудното средство.
От Полидамна, жената на Тон, тя веднъж го получи
още в Египет, където твърдата житородна отхранва
множество билки за лек между множество билка за гибел.
Всеки в страната е лекар и другите хора надраства
с опит богат. От рода на Пеан произхождат там всички.³³

Едновременното съществуване на религиозна и практическа лечителска дейност продължило и през следващите векове. Сред историческата информация е ценно свидетелството на история

³¹ Цит. съч., II песен, ст. 514–515.

³² Цит. съч., V песен, ст. 899–904.

³³ Омир (1981), *Одисея* (превод от старогръцки Г. Батаклиев). София, изд. „Наука и изкуство“, Книга 4, ст. 222–232.

Тукидид (ок. 460–400 г.пр.Хр.) в произведението му „История на пелопонеската война“ за т.нар. чумна епидемия³⁴ през 430 г. пр.Хр., засегнала Атина и покосила близо една четвърт от жителите ѝ, която имала и още няколко вълни в следващите години.

Жителите на полиса търсели закрила и изцеление от боговете, тъй като лечителите в Атина не успявали да се справят с епидемията:

Казват, че тя още много по-рано се била появявала на няколко места в района на Лемнос и другаде, обаче наистина никой не помни да е имало някъде чумна епидемия в толкова силна форма и причиняваща толкова голяма смъртност сред хората. Даже и самите лекари не били в състояние да ограничат болестта, понеже я лекували, без да я познават. Те мрели и най-много, защото влизали и най-често в контакт с болните. И никакво друго човешко изкуство не било в състояние да окаже помощ. Също така и молебствията в светилищата, както и прибягването до предсказанията на оракулите и до други средства от този род, всичко това се оказало неефикасно. Накрая те се отказали и от тези мерки и капитулирали пред злото.³⁵

През 420 г.пр.Хр., десетилетие след епидемията, култът към Асклепий и дъщерите му Хигия и Панацея бил приет и в Атина. В средата на V в.пр.Хр. голяма популярност придобила т.нар. *храмова медицина*, свързана с обожествяването на Асклепий и превръщането на неговите светилища в място за изцеление. Най-прочутото светилище било построено в Епидавър, смятан за негово родно място, още в края на VI в.пр.Хр. и там се стичали хора от цяла Гърция. На четири години се организирали панелински тържества в чест на бога, ръководени от главния жрец на храма. По-късно били издигнати още над 200 храма, сред които в град Пергам в Мала Азия, Атина, Коринт, на о-в Кос и др.

³⁴ Въпреки детайлното описание на болестта, все още учените не са обединени около едно мнение за вида ѝ, като хипотезите са за едра шарка, дребна шарка, тиф, бубонна чума, грип или дори ебола.

³⁵ Тукидид (1979), *История на Пелопонеската война* (превод от старогръцки Милко Мирчев). София, изд. „Наука и изкуство“, кн. II, 47, 4.